

УДК 343.953

А. Ю. Куликович
лікар-психіатр, здобувач
Університету сучасних знань

РОЛЬ ПОТЕРПІЛОГО У СТВОРЕННІ КРИМІНОГЕННОЇ ОБСТАНОВКИ

Вступ. Зазвичай потерпілий вживає всі необхідні заходи щодо попередження злочинів, активно чинить опір злочинним посяганням, знаходить сили встояти перед «спокусами», погрозами або насильством. Охорона власного майна, дотримання базових правил особистої безпеки завжди були нормою поведінки. Однак в залежності від виду злочину потерпілі відіграють значну роль у створенні криміногенної ситуації і тому можуть бути класифіковані за цим пунктом.

Зокрема, увагу кримінологів привертає роль потерпілих при вчиненні тяжких та особливо тяжких злочинів проти особи, зокрема вбивства: за один рік жертвами вбивств і замахів на них стають більш 30 тис. людей.

Постановка завдання. Метою дослідження є вивчення ролі потерпілого у створенні криміногенної обстановки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти даної проблеми в різний час досліджували такі зарубіжні та вітчизняні вчені, як: Ю. М. Антонян, В. Н. Бурлаков, Я. І. Гилінський, Г. Н. Горшенков, А. І. Долгова, П. А. Кабанов, В. Н. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова, В. В. Лунеев, В. А. Номоконов, Д. А. Шестаков, А. М. Яковлев та інші.

Результати дослідження. Варто зазначити, що деякі особи можуть стати жертвою злочину в силу, по-перше, своїх психологічних і поведінкових особливостей і, по-друге, рольової специфіки і групової приналежності. В тому й іншому випадку поведінка може бути винною або невинною. Психологічна схильність жертви передбачає наявність таких особистісних рис, як надмірна довірливість, необачність, підвищена запальність і дратівливість, агресивність, а в поведінці – схильність до авантюризмів, нахабних, нестриманих вчинків. До цієї ж групи слід віднести тих осіб, які, володіючи психологічною схильністю, ставлять особами, які становлять небезпеку. Це – волоцюги, повії, наркомани, алкоголіки, професійні злочинці.

Поведінка осіб, які стають жертвами злочинів, в силу своєї професійної діяльності (професійна віктимна), рольових статусів або групової приналежності найчастіше є невинною. Це, по-перше, високопосадовці, керівники гілок влади. По-друге, касири (інкасатори), експедитори, водії таксі, працівники поліції, підприємці і т.д. По-третє, ті, хто належать до різних національних, релігійних

та інших соціальних груп і можуть бути піддані насильству під час міжнаціональних, міжрелігійних (міжконфесійних) та інших конфліктів.

Також жертвами іноді стають особи, які з яких-небудь причин є «обтяжливими» для злочинця, і вбивство є засобом ухилення від виконання обов'язків по відношенню до них, наприклад старі і хворі люди, новонароджені, один з подружжя, особи, яким злочинець винен значну суму грошей, і т.д. Тут можна спостерігати гостру конфліктну ситуацію. Жертвами вбивці можуть стати особи, які перешкоджають злочинцю досягти будь-якої мети, зокрема, перешкоджають вчиняти злочини. До їх числа відносяться і особи, що охороняють гроші, цінності або майно, якими хоче завладіти вбивця.

Досить поширеними відносинами між вбивцею і його жертвою є тривалі й інтенсивні особисті, часто інтимні стосунки. Такі відносини як один з мотиваційних чинників побутових вбивств і заподіяння шкоди здоров'ю розвиваються, як правило, поступово, переростаючи в конфліктну, а потім в агресивну поведінку.

Варто зазначити, що серед форм віктимної поведінки, попередньо вбивствам, слід виділити провокацію, яка може мати форму погроз, насильства або образи з боку потерпілого. Згідно вибірково даними 35% вбивств і 30% тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості було завдано в результаті таких дій потерпілих, як побой, знущання, образи; при цьому 57,1% з них перебували в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння.

Також науковцями звертається увага саме на «провокаційні дії» потерпілих, які викликають часом непередбачені (для потерпілого) дії злочинця, що говорить про можливий низький рівень психо-соціальної адаптації потерпілого, про його самовпевненість егоцентричні «схильності» в повсякденній поведінці.

Зазначимо, що форми провокації є різними. Активна форма провокації – це дії потерпілого, які створюють небезпеку для його життя, якої він сподівається уникнути, розраховуючи, що особа, яку провокують, в силу свого соціального стану, рис характеру або недостатньої фізичної сили не посміє відповісти йому насильством. Подібна форма провокації зустрічається нерідко в армії і місцях позбавлення волі. При вчиненні побутових злочинів часто відбувається помилкова оцінка можливої реакції члена сім'ї, який став об'єктом

провокації. Потерпілі зазвичай переконані, що сімейні традиції або страх утримають таку особу від насильства.

Пасивна форма провокації зустрічається рідше, ніж активна, і пов'язана з невиконанням потерпілим обов'язків, що впливають із громадських, товариських, сімейних та інших відносин, наприклад несплата грошового боргу.

Підкреслимо, що провокації і в тій, і в іншій формі найчастіше мають тривалий характер і виникають в рамках конфліктних ситуацій. Довготривала неприємна дія на психіку людини «акмулює» у ній ненависть і в кінцевому результаті може призвести до того, що який-небудь незначний інцидент породить бурхливу реакцію. Постійна провокаційна поведінка жертви часто передують вбивству найближчих членів сім'ї.

Варто звернути увагу на несвідому провокацію, при якій потенційний потерпілий не розуміє, що його необережний вчинок може викликати реакцію, яка веде до небезпечних наслідків. Однак ні в якому разі не слід вважати провокацією справедливий зауваження громадян хуліганам, які через негативні орієнтації і навички або риси характеру можуть розцінити таке зауваження як образу і привід для помсти. У цих випадках винність потерпілого відсутня, а злочинець діє у відповідності зі своїм суб'єктивним уявленням про ситуації, що склалася, яку він сприймає неправильно. Таким чином, не можна розцінювати як провокацію будь-яку поведінку потерпілого, яка суперечить інтересам злочинця.

Крім провокаційної форми поведінки ми можемо спостерігати і необережну поведінку, яка заснована на поганий соціальній адаптації (в основному діти і психічно неповноцінні, люди похилого віку тощо), заснована на самовпевненості і легковажності.

Іншою формою віктимної поведінки потерпілого є його необережність. Жертви вбивств, як і багатьох інших злочинів, не усвідомлюючи кінцевих наслідків своєї поведінки, не вживають необхідних заходів безпеки і створюють сприятливі ситуації для вчинення злочинів. Багато жертв не передбачали, що знайомства в ресторанах, вживання алкогольних напоїв з випадковими особами, підтримання зв'язків з небезпечним середовищем, надання інформації про наявність у них значних грошових сум, залишення без нагляду та охорони квартир, гаражів тощо можуть призвести до тяжких для них, іноді навіть трагічних наслідків.

Провокаційна або необережна поведінка потерпілого, як відомо, може призвести до вчинення не тільки вбивств, а й інших злочинів проти особи, в тому числі зґвалтувань.

Щорічно жертвами зґвалтувань і замахів на них стають 13-14 тис. жінок, проте латентність

названих злочинів дуже велика, особливо в сучасних умовах, коли досить просто підкупити потерпілого або залякати його.

Зґвалтуванням нерідко передують необережна двозначна поведінка жінок, їх недостатня розбірливість в знайомствах. Як показують спеціальні дослідження, значна частина зґвалтувань відбувається випадковими знайомими потерпілими, з якими вони, як правило, знайомилися в той же день або напередодні і, про яких не знали нічого, крім імені. Цьому злочину зазвичай передують спільне вживання спиртних напоїв [1, с. 133].

Провокаційна поведінка потерпілого у разі зґвалтування полягає, як правило, в тому, що жінка допускає створення ситуації, яка передбачає можливість здійснення статевого акту. Передумовою можуть виступати як зовнішні умови, в яких жінка знаходиться з чоловіком, наприклад усамітнення, так і їх еротична налаштованість. Провокація з боку жінки може бути і неусвідомленою, коли внаслідок віку, недосвідченість чи надмірну довірливість вона не усвідомлює провокуючого характеру своєї поведінки.

У літературі справедливо зазначається, що саме недостатньо правильна поведінка потерпілої, в певній мірі провокує зґвалтування, призводить до того, що багато потерпілі не повідомляють в органи юстиції про цей злочин [3, с. 214].

Слід звернути увагу на те, що у всьому світі визнана актуальною проблема жорстокості і насильства по відношенню до неповнолітніх, що закріплено в Міжнародній конвенції ООН з прав дитини (1989). У нашій країні вона набула особливої актуальності у зв'язку зі збільшенням числа дітей – сиріт, які піддаються жорстокості і насильству як в сім'ї, так і за її межами. Можна виділити три основні форми неналежного поводження з дітьми:

- фізичне насильство;
- сексуальні зловживання;
- недбале ставлення до своїх батьківських обов'язків, нехтування ними.

Статистичні дані про поширеність сексуального насильства по відношенню до дітей в різних країнах досить суперечливі, проте вражають своїми масштабами. Наприклад, від 20 до 30% дорослих жінок і 10% чоловіків в США і Великобританії в дитинстві піддавалися сексуальним посяганням. Будь-яка дитина може стати жертвою сексуального насильства, а дівчатка ними виявляються в три рази частіше, ніж хлопчики. За деякими даними, в нашій країні щорічно реєструються 7-8 тис. випадків сексуального насильства над дітьми, однак реальне число потерпілих щонайменше в 10 разів більше. За даними дослідження, проведеного Державним науковим центром соціальної та судової психіатрії ім. В. П. Сербського, у 79% з 353 дітей і підлітків, потерпілих від сексуальних посягань, раніше спостерігалися психічні розлади [2, с. 285-

289]. Вони не могли не робити істотного впливу на поведінку таких неповнолітніх, їх можливість чинити опір злочинним діям.

Кримінологія давно намагається вирішити питання про соціальні наслідки вчинених злочинів, соціальних в найширшому плані, оскільки як наслідки потрібно розглядати, наприклад, і незворотні негативні зміни здоров'я людини в результаті злочинного посягання. Такі зміни тягнуть за собою соціальні наслідки – матеріальні, моральні, психологічні.

Суспільно небезпечні наслідки злочинів можна розглядати як одну з основних характеристик злочинності в даній країні або в даному місці (місті, регіоні і т.д.), а також як показник стану профілактичної роботи, боротьби зі злочинністю в цілому, можливостей суспільства і держави знизити або нейтралізувати шкоду, що зумовлена злочинними діями. Очевидно, що своєчасно вжиті належні заходи здатні істотно послабити негативні наслідки названих дій. Так, нежиття заходів по встановленню осіб, які вчиняють в даному районі крадіжки чи розбої, як правило, збільшує їх небезпеку, оскільки злочинці, відчувши свою безкарність, починають діяти з великим розмахом і зухвалістю, можуть зазіхати при цьому на життя і здоров'я людей. Вчасно не виявлені серійні гвалтівники і сексуальні вбивці, як показує практика, починають діяти з дедалі більшою жорстокістю і частотою.

Ось чому високі показники боротьби зі злочинністю, у відриві від усунення реального шкоди, заподіяної злочинними діями, однозначно не можна розцінювати як позитивний результат правоохоронної діяльності.

Матеріальні збитки від вчинених злочинів є надзвичайно великими, але в реальності вони ще більші, оскільки фінансова і інша шкода дуже часто ніяк і ніким не враховується, тим більше, що приховуються саме корисливі злочини.

На нашу думку, дуже важливо класифікувати соціальні наслідки злочинів. Класифікаційні схеми можуть включати такі «розділові» ознаки:

1. Зміст спричиненої злочином шкоди. Він може бути матеріальним, психологічним, психічним (нанесення шкоди психічному здоров'ю, психічна травма), соматичним (заподіяння шкоди фізичному здоров'ю), і, нарешті, може характеризуватись летальним наслідком. Обов'язково потрібно враховувати моральну шкоду, оскільки злочин завжди посягає на моральні засади суспільства, хоча з різною інтенсивністю. Моральна шкода найбільш масштабна.

Не всі злочини посягають на моральність і не всі, звичайно, мають психотравмуючий, емоційний ефект. Найчастіше їм мають насильницькі злочини, що посягають на людину і особисті сторони її життя. Природно, що один і той же злочин

може одночасно завдати шкоду всіх перерахованих видів.

2. Об'єкт кримінально-правової охорони, якому завдається шкода, – людина, мала соціальна група (в першу чергу, сім'я), система правосуддя, економіка, державна влада тощо.

3. Тяжкість наслідків, що настали в результаті злочинного посягання – від позбавлення людини життя до незначного матеріального збитку при крадіжці або переживання, початку внаслідок нанесеної образи. Далеко не кожен збиток можна виразити в точному грошовому обрахунку, особливо якщо він морального, релігійного та іншого характеру, якщо злочин посягає на життя, здоров'я або гідність людини.

4. Час настання суспільно небезпечних наслідків. Реальна шкода може настати безпосередньо за злочинною дією або через багато років після неї. Наприклад, у близького родича вбитого душевне захворювання може наступити через значний час після вбивства; жорстоке поводження з дитиною може призвести до віддалених кримінологічних наслідків, коли вже доросла людина починає проявляти насильство по відношенню до своїх дітей або батьків.

5. Наслідки злочину як фактор, який породжує нове порушення кримінально-правової заборони. У цьому аспекті насильство особливо небезпечне тим, що практично завжди тягне за собою нове насильство, по-перше, створюючи загальну атмосферу ворожнечі, ненависті і недовіри, по-друге, викликаючи відповідні агресивні акти помсти. Друге чітко видно при аналізі вбивств з помсти, в тому числі кровної, а також випадків політичного, релігійного та націоналістичного тероризму. Потужним криміногенним фактором можуть виступати і корисливі злочини. Наприклад, розкрадання майна на підприємстві, якщо для їх припинення не вживалися необхідні заходи, з плином часу набувають масового характеру. В їх вчинення виявляються втягнутими і особи, що займають високе посадове становище.

6. Сфера життєдіяльності людей, де має місце нанесення шкоди. Такою сферою можуть бути вищі або нижчі рівні державної влади і державного управління, фінанси, підприємництво, сім'я і її оточення, особисте життя людини тощо. Можна сказати, що сфери, в яких фіксуються соціальні наслідки злочинності, повністю збігаються з усіма сферами людської життєдіяльності. Ними можуть бути навіть такі, здавалося б, віддалені від злочинності сфери, як мистецтво і наука. Але, по-перше, і в цих сферах може вчинятися злочин, що, відбувається порівняно рідко; по-друге, працівники мистецтва і літератури стають жертвами злочинних посягань; по-третє, чим більше коштів витрачає держава на діяльність по боротьбі зі злочинністю, тим менше їх залишається для потреб мистецтва і науки.

Зі сказаного випливають два висновки:

– суворо карати працівників правоохоронних органів, які приховують злочини від обліку. Про подібного роду приховані факти необхідно широко повідомляти громадськість і співробітників вказаних органів;

– вищі судові інстанції зобов'язані скасовувати необґрунтовано м'які вироки. Про це також необхідно негайно інформувати громадськість і всі судові установи, а скасування таких вироків треба розцінювати як судовий прецедент, орієнтира для судового корпусу.

Література

1. Кримінологія. Загальна частина. СПб., 1992. С. 133.
2. Агрессия и психическое здоровье / Под ред. Т.Б. Дмитриевой, Б.В. Шостаковича. СПб., 2002. С. 285–289.
3. Личность преступника. Криминологическое исследование / Ю. М. Антонян, В. Е. Эминов. – М. :Норма : Инфра-М, 2010. – 368 с.

Анотація

Куликович А. Ю. Роль потерпілого у створенні криміногенної обстановки. – Стаття.

У статті розглядається роль потерпілого у створенні криміногенної обстановки. Звернено увагу на про-

вокаційну модель поведінки потерпілого. Розглянуто соціально-небезпечні наслідки вчиненого злочинного діяння та надано власну класифікацію.

Ключові слова: особа злочинця, криміногенна обстановка, провокаційна поведінка, необережна поведінка, вина.

Аннотация

Куликович А. Ю. Роль потерпевшего в создании криминогенной обстановки. – Статья.

В статье рассматривается роль потерпевшего в создании криминогенной обстановки. Обращено внимание на провокационную модель поведения потерпевшего. Рассмотрены социально-опасные последствия совершенного преступного деяния и предоставлено собственную классификацию.

Ключевые слова: личность преступника, криминогенная обстановка, провокационное поведение, неосторожное поведение, вина.

Summary

Kulykovych A. Yu. The role of the victim in the creation of a criminal situation. – Article.

In article the role of the victim in creation of a criminogenic situation is considered. The attention to provocative behavior model of the victim is paid. Social and dangerous consequences of perfect criminal action are considered and it is provided own classification.

Key words: identity of the criminal, criminogenic situation, provocative behavior, careless behavior, wine.